

ŽIVOTINJSKE NARAVI DEMONA U MARULIĆEVU *EVANĎELISTARU* U ODNOSU NA SREDNJOVJEKOVNE BESTIJARIJE

Vinko Grubišić

UDK: 235:821.163.42.09 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Vinko Grubišić
Sveučilište Waterloo,
K a n a d a

Na mnogim mjestima *Evandelistara* govori se o demonima: o njihovoj prirodi, razlozima njihova postojanja, štetnosti i lukavosti, o mnogim i različitim njihovim ulogama, o njihovim moćima i nemoćima. Svaki bi od spomenutih pristupa demonima bio zanimljiv, jer bi nam pokazivao koliko je Marulić bio velik znalac ne samo obaju zavjeta Biblije nego i srednjovjekovnog crkvenog naučavanja o demonima, a ujedno da je bio dobro upoznat s glavnijim prirodoznanstvenim djelima srednjega vijeka.

Marulić ipak nije išao za tim da pokaže svoju erudiciju nego je u svojim glavnim latinskim djelima, u *Instituciji* i *Evandelistaru* nastojao čitatelja potaknuti na krijepostan život, podučiti ga, opomenuti, skrenuti mu pažnju na bitno, tj. na vječno spasenje.

Pisao je i o životinjskim imenima demoni i ovdje ćemo se pozabaviti samo dijelom tog njegova pisanja.

Ipak nije moguće ograničiti se samo na imena demoni a da ne pogledamo i u njihovu demonsku prirodu te neke njihove oblike djelovanja. Za razliku od pogana, kako napominje Marulić, koji su imali dobre i zle demone, »Mi pak pod tim imenom shvaćamo samo zle«, jer to su »duhovi puni opakosti«. Prema Maruliću ti duhovi »borave između neba i zemlje«, odnosno kako sv. Pavao — kojega Marulić veoma često navodi i redovito zove Apostol — kaže: »koji borave u nebeskim prostorima«, što naš Splićanin komentira: »ne što bi demoni bili na nebu, nego u zraku koji je — vjeruje se — pun njih«. ¹ Na jednom se mjestu opet tvrdi da je pakao »boravište

¹ Ovdje se služim prijevodom Branimira Glavičića i izdanjem *Evandelistara* s hrvatskim tekstom, komentarima i latinskim tekstom, Split, Književni krug, 1985. Nav.

demonu» (Ev. 296). Po tomu se Marulić donekle razlikuje od mnogih srednjovjekovnih demonologa, za koje je u većini slučajeva glavno prebivalište demona pakao, odakle bi onda izlazili na svijet, na zemlju i naširoko razvijali svoje razorne djelatnosti.

Marulić je i ovdje toliko zaokupljen Svetim pismom i katoličkim pravovjerjem da ostavlja jedva vidljive tragove dualizma s obzirom na demone,² tragove koje su Hrvati donijeli sa sobom iz svojeg predkršćanskog vremena i boravišta, a koji su se mogli naći u preostalim mitričkim kultovima i posebno u arijanskom naučavanju u Iliriku.³

Marulić smatra da je glavna uloga demona navoditi ljude na grijeh, a sve to oni čine iz zavisti prema čovjeku, kojemu je »obećano blaženstvo koje su oni izgubili«. Zanimljivo bi također bilo pozabaviti se Marulićevim identificiranjem Krista sa životom i đavla sa smrću, koja je zapravo zadnji neprijatelj čovjekov. »Ako, dakle, izabereš sebi Krista, živjet ćeš, a ako đavla, umrijet ćeš« (Ev. 301). Dabome, ovdje se misli na život i smrt duše. S jedne strane imamo Krista, svjetlost, Život, a s druge Demone, mrak, smrt. Na toj se dihotomiji zapravo i temelji dobrim svojim dijelom *Evangelistar* kao cjelina.

Ovdje nam valja izostaviti zanimljiva kratka poglavlja Marulićeva razmišljanja »O imenima demona po visokim javnim naslovima«, kao i poglavlja »O nazivima demona po neživim stvarima« te »O nazivima demona po neslužbenim osobama« i zadržati se tek na kratkom XII. poglavlju Prvoga dijela, gdje je riječ »O životinjskim imenima demona«, znači o zoonimima u Marulićevoj demonologiji.

mj. I, 286. Uбудuće su u zgradama stranice *Evangelistara*. O *Evangelistaru* općenito vidjeti G l a v i č i ć e v u Uvodnu riječ te »Opći pristup Marulićevu Evangelistaru« Drage Š i m u n d ž e. (Ev. str. 13-40) V. također M. T o m a s o v i ć, *Marko Marulić Marul*, Zagreb: Erasmus i Split: *Marulianum*, 1999, str. 75-90.

² Ovo Marulićevo ostavljanje demona u zraku, između neba i zemlje, moglo bi nas dovesti na pomisao o Satanaelu, koji je — prema bogumilskom učenju — bio stariji sin »Dobroga Nebeskog oca«, koji je protiv svojega oca pobunio trećinu anđela, a kojemu je Nebeski otac iz samilosti dopustio da izvan svemirskog kaosa stvori sebi svijet i da njime vlada 7000 godina (Usp. Miroslav B r a n d t, *Izvori zla*, Zagreb: August Cesarec, 1989, str. 110. i dalje.)

³ Među mnogim zanimljivim pojavama glede arijevtva u ranom srednjem vijeku, koje dabome nije bilo Maruliću nepoznato, a o čemu se veoma malo zna, svakako je i Arijevo izgnanstvo u Ilirik, gdje je, s nekim svojim pristašama proveo oko tri godine. Kako je prije i poslije egzila Arije širio svoj nauk, teško bi bilo povjerovati da to nije činio i u Iliriku od 325. do 328. godine. Ipak Marulićeva polarizacija čovjeka na duh i tijelo u skladu je sa srednjovjekovnim preziranjem tijela i veličanjem duha. »Pitaš zašto duh i tijelo imaju međusobno oprečnu volju. Zato što tijelo potječe od Adama koji je sagriješio, a dušu i duh nismo primili od Adama, nego od Boga. Stoga duh teži za onim što se mili Bogu, a tijelo većma žudi za onim što njega raduje te je sklono griješenju jer vodi podrijetlo od grijeha.« (Ev. 313) Dabome, nije bilo teško poistovjetiti tijelo bez duha s bićima koja imaju samo instinkte, znači sa životinjama u koje su demoni imali veoma lagan pristup. Takvo se naučavanje ipak razlikuje od radikalna dualizma, koji je naučavao da su od početka postojala dva boga, od kojih je jedan stvoritelj duha i svega duhovnog, a drugi stvoritelj svega materijalnoga.

Poglavlje počinje riječima: »Osim toga, budući da im se anđeoska priroda na neki način izmetnula u životinjsku, demonima pridaje Pismo imena zvijeri« (Ev. 293). A nakon tih uvodnih riječi u spomenutom poglavlju se tvrdi: »I, to su, eto, bila imena koja su im dana po gadnim životinjama« (Ev. 295).

U tom izmetnuću demonske prirode u životinjsku neke su sasvim blage životinje, kao npr. kit ili slon, prošle veoma loše, i to jedino zbog svoje golemosti, o čemu će još biti riječi.

O postanku demoni u srednjem vijeku nije bilo jedinstvena mnijenja: prema većini teologa demoni su pali anđeli, koje je oholost udaljila od Boga, a ujedno ih približila čovjeku. Bilo je crkvenih naučitelja, posebno tijekom prvih pet stoljeća kršćanstva, koji su smatrali da su demoni zapravo bivši poganski bogovi. Na izvjestan način, ni sam Marulić nije daleko od tog shvaćanja kad kaže: »I tako je svijet nakon objavljenja Evanđelja prestao smatrati demone bogovima...« (Ev. 290-291)

Na tomu veoma sklisku terenu govora o demonima Marulić vješto izbjegava sve moguće dvoznačnosti i višeznačnosti. Bog je stvorio demone — prema Maruliću, kao i prema većini crkvenih naučitelja — kao dobra bića, ali ih je njihova oholost otjerala od Boga. Da ni u tom pogledu nije bilo jedinstvena mišljenja, pokazuje nam jedan od zaključaka Lateranskog koncila (1215) u kojem se precizira da je Bog stvorio đavla kao i druge demone »dobro po naravi«, ali da su svojim vlastitim vladanjem postali zli, dakle slični zvijerima. Marulić ne ulazi u pitanja kojega su spola bili demoni, ali naglašava da je jedna od glavnijih njihovih kušnja baš navođenje smrtnika na putene grijehe.⁴

Govoreći o demonima Marulić se ne upušta u spekulativne teološke rasprave nego mu je glavna misao kako će se čovjek očuvati od različitih napasti, koje dolaze od zlih sila, odnosno koje se osnažuju demonskim nagovorima i vještinama. Za takav postupak Biblija je pružala dovoljno primjera, što nikako ne znači da su Maruliću bila nepoznata ona djela koja je crkva tolerirala, sve ako ih i nije priznavala.

O velikoj popularnosti srednjovjekovnih bestijarija i fiziologa⁵ — posebno onih novijih koji su se ograničili na životinje koje se spominju u Bibliji — svjedoči postojanje brojnih verzija tih djela među zapadnim i istočnim kršćanima. Robert Reinsch je smatrao da je jedna rumunjska verzija fiziologa »Il Physiologus Rumeno« most između istočnoeuropskih i zapadnoeuropskih preradbi, a da se

⁴ Neki su od najpoznatijih srednjovjekovnih teologa, među njima i sv. Bonaventura (u djelu *Summa sententiarum*), govorili o spolnom općenju đavolâ, gdje se muški đavao zvao *incubus* a ženski *succubus*.

⁵ Općenito o bestijarijima i fiziolozima v. među inima Florence M c C u l l o c h, *Medieval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960 (Bibl. str. 205-21), te Ann P a y n e, *Medieval Beasts*, The British Library, 1990.

Fiziolozi ne uzimlju u obzir samo životinje, kao što je slučaj s bestijarijima, po čemu se tako i zovu. Za naše bi razmatranje mogao biti zanimljiv jedan od najkraćih francuskih bestijarija, tj. onaj koji je napisao cistercit Gervaise na početku 13. stoljeća, a koji se većim

temelji na nekoj slavenskoj verziji koja je opet bila utemeljena na grčko-bizantskom originalu.⁶

Grčka verzija *Fiziologa* poslužila je kao podloga latinskim prijevodima, od kojih je posebno popularan bio prijevod u četrdeset poglavlja iz 386. godine. Neki smatraju da je latinska verzija toga grčkog *Fiziologa* postojala već prije Koncila u Efezu, tj. prije 431. godine. (usp. McCulloch, 21) Već od početka su postojale i »kondenzirane« latinske verzije, neke gotovo za polovicu manje od prvotnih punih verzija, ali su i ta rana latinska skraćena izdanja doživljavala ne samo izbacivanja i preinake nego i umetke, a bila su, među inima, i pod utjecajem djela *Historia Naturalis* koje je napisao Plinije Stariji (23-79 g. poslije Krista).

Na francuskom je, na temelju latinskih predložaka, nastalo nekoliko verzija već u 12. stoljeću. Najstarija francuska verzija fiziologa, a ujedno i najbliža latinskom fiziologu,⁷ jest bestijarij Philippea de Thaüna, koji se sastoji od 3194 stiha, a najpopularnija pjesnička verzija na francuskom bila je ona Guillaumea de Clerca, koja se u nekim rukopisima nazivlje *Le bestiaire divin* (*Božanski bestijarij*), dok je nešto kasnije, oko 1200. Pierre le Picard (nazvan tako po pikardskom narječju kojim je pisao) preveo u prozi najstariju poznatu latinsku verziju. Poslije su se primjerci bestijarija i fiziologa umnažali i u drugim zemljama, pa se može reći da su oni stoljećima bili među najpopularnijim štivom, koje je vješto spajalo imaginaciju i zoološke spoznaje, odnosno kombinacije iz raznih izvora kao što su

dijelom temelji na *Dicta Chrysostomi* (Pouke Ivana Zlatoustoga), djelu koje je Maruliću moglo biti poznato. Evo Gervaiseovih stihova koji upućuju na sv. Ivana Zlatoustoga:

Celui qui les bestes descrist	Onaj što o životinjama pisat je znao
Et qui lor nature descrit	I naravi nam njihove opisao,
Fu Johanz Boche d'or nommez,	Ivan Zlatousti njega su zvali,
Chrisostomus rest apelez.	Jer Chrisostomus su mu ime dali.

(Prema McCulloch, 55)

Za *Dicta Chrysostomi* (ponekad i pod naslovom *De naturis bestiarum*) ne zna se je li ih zaista napisao poznati carigradski patrijarh Ivan Zlatousti, ili mu se samo pripisuju zbog njegova velikog autoriteta, koji je uživao i u zapadnom i istočnom dijelu kršćanstva. Sačuvano je više rukopisa tog djela, ali iz kasnijih stoljeća srednjeg vijeka. Marulićev interes za djela Ivana Zlatoustog pokazuje i to što je Marulićev *Repertorium librorum* sadržavao *Sermones quidam s. Joannis Chrysostomi*. Usp. F. R a č k i, »Oporuka Marka Marulića«, *Starine XXV* (1892), str. 152-163. Navedeni se naslov spominje na str. 158.

⁶ *Le Bestiaire — Das Tierbuch des Normanischen Dichters Guillaume le Clerc*. Zum ersten Male vollständig nach den Handschriften von London, Paris und Berlin, mit Einleitung und Glossar herausgegeben von Dr. Robert R e i n s c h, Leipzig, 1892. Rep. 1973. »*Der rumänische Physiologus*, der gleichsam die Brücke zwischen den abendländischen und morgenländischen Bearbeitungen bildet, ist von grösster Wichtigkeit, da er auf einer unbekannten, verschwollenen slavischen Quelle beruht, die auf ein griechisch-byzantisches Original zurückführt« (str. 157-158).

⁷ U hrvatskoj literaturi sačuvani su samo fragmenti *Fiziologa* (u Petrisovu zborniku i još nekim djelima), što znači da je Marulić mogao biti upoznat i s kojim hrvatskim fiziologom ili pak bestijarijem. Usp. V. Š t e f a n i ć, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, od XII. do XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1), Zagreb: Matica hrvatska i Zora, 1969, str. 342-344.

Plinijevo već spomenuto djelo, zatim *Etimologije* Izidora Seviljskog i dr. Bestijariji i fiziolozi sadržavali su znanstveno i mitološko, poznato i egzotično.

Ipak, na prvom mjestu je kod sastavljača tih djela, kao i u Marulića, bila briga za davanjem poduke. Kako primjećuje dobar poznavatelj bestijarija Francis Carmody: »Nauk bestijarija prožet je bogatom simbolikom. Ne preporučuju se tu krjepost ni nedužnost kojih bi ishod bio neizvjestan. Osoba će izbjeći osudu određenim potezima i stanovitim pravilima vladanja. Samo preventivnost može garantirati ljudsko spasenje. Davao, taj neumorni opskrbljivač pakla, vreba, bdije, čeka. *Physiologus* nije bio zasnovan s drugom svrhom nego da nam predloži formulu koja dopušta prolaz kroz uska vrata. Od sekundarna je značenja činjenica da djelo posjeduje i značajke prirodne povijesti.«⁸

I. F. McCulloch na početku svojeg već spomenutog djela govori da je glavna uloga grčkog *Fiziologa* bila »pokazati stvari kršćanske dogme i morala«.

*

Dvije najveće životinje na svijetu, tj. na kopnu i u vodi su, prema Maruliću, Behomot i Levijatan, »od kojih se jedan tumači kao slon, a drugi kao kit. A budući da su te dvije vrste životinja glomaznije od svih što ih ima u moru i na kopnu, čini se da time označuju vrlo veliku snagu demonovu. Slon k tomu označuje zračne, a kit vodene demone« (str. 287). Prema Pliniju u Indiji žive zmajevi i slonovi, i jedni su i drugi golemih razmjera, a borba tih dviju najvećih životinja završava redovito smrću obiju.⁹ O objema tim životinjama se govori o *Jobu* (40,15 — 41,26), a upravo je taj biblijski tekst utjecao i na bestijarije, gdje se u latinskom tekstu za kita, ili Levijatana, upotrebljava riječ *cetus*, koja je mogla označivati bilo koju veliku ribu. Levijatan je u Bibliju dopro iz kanaanske mitologije, gdje je demon golemih razmjera, koji pod svojom kontrolom ima kaos. Uz preuzimanje latinske riječi *cetus* Guillaume le Clerc u svojem djelu *Bestiaire* kita nazivlje istim izrazom koji je i u današnjem francuskom, »la baleine«; sigurno je mogao u svojoj rodnoj Normandiji čuti priče o tim dobroćudnim životinjama, kitovima, a eventualno ih i vidjeti. Za nj je kit u prvom redu velika divota mora (»une grant merveille de mer«), koji dijelom tijela nad površinom podsjeća na kakav otok, na koji se mornari znaju iskrcati, za nj privezati brod, misleći da su na kopnu, i sve je dobro dok na kitovim leđima ne zapale vatru, jer tada kit ode u dubine morske, povukavši za

⁸F. Carmody, »Le diable des bestiaires«, *Cahiers de l'Association internationale des Etudes françaises*, 3-5/1953, 79-85. Nav. mj. 79-80. »L'enseignement des bestiaires s'enveloppe d'un riche symbolisme. On n'y recommande pas la vertu, ni l'innocence dont l'efficacité reste incertaine; l'homme n'évitera la damnation que par certains gestes et selon certaines règles de conduite; seule la prévoyance peut garantir son salut. Le Diable, pourvoyeur infatigable de l'Enfer, guette, veille, attend; Le *Physiologus* n'a été conçu que pour nous proposer la formule qui permet de franchir la porte étroite. Le fait que l'ouvrage ait en même temps le caractère d'un traité d'histoire naturelle est d'importance secondaire.«

⁹Usp. Reinisch, str. 122.

sobom i brod i lakovjerne mornare.¹⁰ Kako primjećuje Reinsch, u prenesenom smislu »kit označuje đavla koji one čija je vjera slaba zgrabi i proguta, dok se oni jake vjere drže pri Bogu«.¹¹

I đavao tomu slično postupa	(Le diables fet ensement:
kad obje nozdrve otvara skupa	Sa gule bee durement
za onima što vjera malo im znači,	Vers la gent de petite fei,
tako da ih k sebi vješto privlači,	Tant qu'il les a atret a sei:
jer s onim koji malo vjere ima,	Car cil qui petite fei ont
lako je s takvim malovjernicima,	Et de feble creance sont,
koji zna vješto sa za se vezanima.	De celui qui les set ascher.)

(G. le Clerc, 2307-2317)¹²

Po Marulićevu mnijenju, međutim, svaki je čovjek odviše slab a da bi se bez milosti Božje mogao oduprijeti ovim snažnim demonima. Samopouzdanje može dovesti do oholosti, koja lako čovjeka može strovaliti u vječnu propast.

Od drugih životinja koje Marulić spominje tu je lisica, kao simbol lukavosti, prijevara i prijetvornosti. Ako se spominje u fiziolozima i bestijarijima, lisica uvijek ima osobine koje joj pripisuje i Marulić. U bestijarijima kao i kod Marulića redovito se navodi biblijski tekst o Herodu, koji se nazivlje lisicom. U staroslavenskom jeziku »lukavi« je substantivirani pridjev, sinonim za đavla, što je poslije potisnuto u raznim slavenskim jezicima različitim drugim izrazima. Većina fiziologa i bestijarija navodi kako se ogladnjela lisica zna zaprašiti crljenicom (*»requirit locum ubi est rubra terra«*) i tako leći isplažena jezika, naduta i zaustavljena disanja, kao mrtva, pa kad joj se ptice, ili druge manje životinje približe, onda ih zgrabi i pojede. Alegorijski rečeno, lisica se poput demona pretvara da je mrtva baš onda kad je najopasnija.

»Pijavičine kćeri« (*filie sanguisugae*) u Marulićevu su tumačenju simbol požude i lakomosti. Marulić tako daje svoje vlastito tumačenje sintagme iz *Izreka* (30,15), koje bi danas bilo teško prihvatiti, ali valja dodati da čitav taj dio *Izreka* (30, 1-33) ni danas nije lako objašnjiv. Ipak teško bi bilo ustvrditi da bi se tu pijavica mogla poistovjetiti s demonom. Svojem tumačenju Marulić dodaje: »Tko se uhvati u njihove zamke, đavao će tada uistinu biti pijavica ispijajući mu preko požude krv, a preko ispunjenja požude duh kako bi mu škodio ujedno tijelu i duši« (*Ev.* 294).

¹⁰ U popularnom *Putovanju sv. Brendana (Navigatio Sancti Brendani Abbatis)*, koje je pisano latinski oko 800. godine (engleski prijevod i predgovor John J. O' Meara, Atlantic Highlands, N.J., Humanities Press Inc., 1976) govori se o tome kako su Brendan i njegova braća pristali »na otok«, na nj iznosili iz broda zasoljeno meso, a onda kad su zapalili vatru i stavili drva te je »lonac počeo vreti a otok se počeo kretati kao val« (str. 18). I John Milton u *Izgubljenom raju* uspoređuje Sotonu s velikim kitom u norveškim vodama.

¹¹ »Zuletzt wird der *Cetus* auf den Teufel gedeutet, der nach denjenigen, welche schwachen Glauben haben, schnappt und sie verschlingt (...)« R e i n s c h, 124.

¹² Reinsch, str. 323.

Kada je riječ o lavu, u grčkom *Fiziologu*, koji je sigurno ili originalna verzija ili joj pak veoma blizak, nalazimo podosta citata iz Staroga i Novog zavjeta, i lav je gotovo posvuda prikazan kao pozitivan simbol, čak kao simbol Kristove moći. Tek pri kraju tog odjeljka navodi se mišljenje sv. Bazilija da đavao postupa s dušama poput lukavog lava koji, kad onemoća, zametne trag i legne otvorenih očiju, a kako mu ne nađu trag, manje životinje, misleći da će ga izbjeći, dođu ravno k njemu.¹³ Unatoč svojoj snazi, pod stare dane i on se služi sličnim metodama kao i lisica. Marulić navodi samo jedan primjer kako je đavao »ričući lav tražeći koga da proždere« (Ev. 305).

Sigurno najpopularnija životinja u srednjovjekovnim fiziolozima i bestijarijima i to ne samo po zlu, jest zmija, što i nije čudno zna li se njena nečasna uloga ne samo u prijevari naših praroditelja nego u Bibliji općenito. Ne bih ovdje ulazio u razloge zašto je zmija često poistovjećivana sa zlim duhom u judaizmu kao i u kršćanstvu,¹⁴ iako se na jednom mjestu u Evangelju ističe zmijska mudrost (»Zato budite mudri kao zmije, a bezazleni kao golubovi« (Mt 10,16), što se u fiziolozima i bestijarijima redovito navodi.

Govoreći o napastima, Marulić zmiju identificira s demonom: »Napasti, dakle, možemo pobijediti, no ne možemo učiniti da ne budemo napastovani. Pa ako se ona previjana i na svaki zločin najodvažnija zmija usudila napastovati Gospodina, koliko će onda više sluge Gospodnje?« (Ev. 302-303)

U većini fiziologa govori se o četirima značajkama zmijske naravi: da se pomladi (»promijeni kožu«), zmija mora pronaći, nakon četrdeset dana i isto toliko noći posta, za »pomlađivanje« uzak i mukotrpan prolaz (kao što i kršćanska duša mora naći prolaz do ulaska u Kraljevstvo nebesko). Druga je osobina da dolaskom k vodi na piće zmija ne donosi svoj otrov nego ga odlaže (kao što i kršćanin mora odložiti otrov prigodom dolaska »na piće milosti« u hram Gospodnji), a treća je najzanimljivija: zmija ne napada gola čovjeka, pa je tako i Evi mogla pristupiti tek kad su Eva i Adam bili »obučeni u tijelo«. Četvrto zmijsko svojstvo jest da zmija napadnuta od čovjeka gleda da spasi samo glavu, što opet upućuje kršćanina da nikada ne zaniječe glavu kršćanstva, tj. samoga Krista, na što je — prema nekim fiziolozima, koji su se temeljili na grčkom predlošku — opominjao i sv. Bazilije. U francuskim bestijarijima i fiziolozima nailazimo na više vrsta zmija, a njihovi se nazivi najvećma temelje na grčkim imenima. Tako je *Dipsas* (grč. δίψην = žeđati) zmija nakon čijeg ujeda osoba umre od žeđi, a za nas će zanimljivija biti zmija koju Hugo od sv. Viktora u djelu *De bestiis et aliis rebus* naziva *Hypnale*, a zove se i *prialis*, koje ujed — kako je već Plinije smatrao — ubija sjetilnost i donosi smrtonosan san. Ta je zmija usmrtila Kleopatru. *Hemorrhoids* ima sve osobine koje

¹³ U već spomenutom Marulićevu *Repertorium librorum* nalaze se i *Opera s. Basilii magni* (nav. dj. str. 158).

¹⁴ To nije slučaj u svih Indoeuroljana, a posebno ne u naših predaka Ilira. »Zmija se u religioznim shvaćanjima ilirskih domorodaca može interpretirati kao čuvarica kućnoga ognjišta i kao utjelovljenje pokojnih predaka«, kaže Radoslav Katičić u djelu *Illyricum mythologicum* (Zagreb: Antibarbarus, 1995, str. 256).

i Marulić navodi: »Tko se uhvati u njihove zamke, đavao će tada uistinu biti pijavica ispijajući mu preko požude krv, a preko ispunjenja požude duh kako bi mu škodio, ujedno tijelu i duši. Taj se isti naziva zmija i štipavac. Čist je, naime, otrov sve što god on savjetuje.« (Ev. 294)

Među najzanimljivijim životinjama koje spominje Marulić nalaze se poskok i bazilisk: »Hodat ćeš po poskoku i bazilisku i zgazit ćeš lava i zmaja« (Ev. 293).¹⁵ Marulić zaista nije mogao iz Psalma u kojemu se spominje »bazilisk« saznati ono što je napisao o tom zanimljivu gmazu-ptici. Mogao je to saznati iz spomenutog Plinijeva djela, odnosno iz veoma popularnih *Etimologija* Izidora Seviljskog, ili pak iz nekog bestijarija. Za baziliska Marulić tvrdi da ubija »samim pogledom«. Čini se da se neka vrsta kobre, koja ima krestu, odnosno neku vrstu kukuljice na glavi, malo pomalo pretvorila u mitsku životinju koju su zamišljali kao najgoru i najopasniju vrstu zmije. Ona se — prema legendi — rađa tako što ostarjeli pijevac snese jaje bez žumanceta, iz kojeg se izleže biće koje ima pijetlovu glavu (u nekim verzijama i tijelo), a zmijski rep. Kako je to najopasnija zmija, prozvana je zmijskim kraljem (βασιλεύς = »kralj«, pa bi prema tomu »bazilisk« značio »kraljčić«, »mali kralj«), a prema grčkom nazivu stvoren je i latinski »regulus«. Prema legendi ta zmija može ubiti čovjeka samim pogledom, ako ga ona prva opazi. Nađe li se koja ptica na putu njezina pogleda, ona joj sama pada kao plijen, jer bazilisk samim pogledom sipa smrtonosni otrov.¹⁶

Pripada li zmaj iz bestijarija kojoj životinjskoj vrsti ili čudovištima — dapače reklo bi se najuspjelijim, onima koje J. L. Borges nazivlje »druga generacija čudovišta«, jer on je mješavina životinja koje žive na zemlji, u vodi i u zraku? Ista je etimologija riječi »zmaj«, »zmija« i »zemlja«,¹⁷ jer čini se kako su ipak

¹⁵ Vrsni se prevoditelj ovog Marulićeva djela srećom nije držao hrvatskog prijevoda Biblije, gdje je 13. redak iz 90. Psalma pogrešno preveden, tako da se iz toga prijevoda ne vidi ni poskok ni bazilisk:

Super apsidem et basiliscum ambulabis:	Nogom ćeš gaziti lava i ljuticu
et conculcabis leonem et draconem.	Zgazit ćeš lavića (!!!) i zmiju. (!!!)

¹⁶ U nekim engleskim ilustriranim bestijarijima, već u 12. stoljeću, bazilisk se prikazuje uglavnom kao pijevac s nešto produljenim repom. Redovito ima naglašene kandže, a neke ga ilustracije engleskih i njemačkih bestijarija pokazuju kao krilata zmaja. Dabome, nije to rijedak slučaj da se životinjsko čudovište dobiva miješanjem (nikako križanjem) dviju veoma različitih životinjskih vrsta, kad jedna životinja donosi na svijet, odnosno omogućuje nastanak jedinke one vrste koja ne samo da joj je protivna nego i opasna. Zanimljivo je da se u većini bestijarija navodi da tu najopasniju zmiju može ubiti lasica. Prema nekim verzijama, jaje iz kojega će se izleći bazilisk tako strašno smrdi da tim smradom ubija, a da se ta strašna smrdež mogla osjetiti i po pijetlu koji je nosio to zmijsko jaje. Otrovi i smrdeži na neki način su baziliska učinili idealnim predstavnikom demona. Vidjeti Ernest and Johanna L e h n e r, *A Fantastic Bestiary*. New York: Tudor Publishing Company, 1969, str. 73-75. V. također T. H. W h i t e, *The Bestiary — A Book of Beasts*, New York: Capricorn Books, G.P. Putnam's Sons, 1960, 168-169.

¹⁷ Vidjeti Petar S k o k, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Zagreb: JAZU, 1973, sv. 3. str. 649-650. Usp. također Alemko G l u h a k, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec, 1993, 695-698.

najglavnije upravo zmijske osobine zmaja, a zmija je od svih životinja najvezanija za zemlju. U srednjem vijeku se vjerovalo da se neke životinje rađaju izravno iz zemlje, pa tako je i sv. Augustin smatrao da se žabe iz zemlje rađaju (*ranae nascuntur ex terra*).¹⁸ U onim mitologijama gdje su zmija i zmaj imali pozitivne uloge, kao npr. u Kineza, ali i u nekih Indoeuroljana, te su se uloge najvećma sastojale u čuvanju groba i podzemnog blaga, ili pak nedopuštanje pristupa smrtnicima u neko daleko misteriozno kraljevstvo. Prema klasičnim poznavateljima životinjskog svijeta, zmajevi žive u Indiji i Etiopiji. Po mnijenju mnogih srednjovjekovnih zoologa zmaj je tek jedna od divljih životinja, koju istina nisu mogli klasificirati, ali se tada nije baš ni išlo za tim. Tako Pierre d'Ailly (u djelu *Imago mundi*) smatra da u Mauretanijskoj žive divlje životinje kao što su »majmuni, zmajevi i nojevi«. Ipak to naučavanje nije nikako isključivalo zmajeve nadnaravne moći.

Čini se da je najstariji podzemni zmaj, onaj koji čuva pristup podzemnom svijetu, pa mu je tako uloga bila slična Kerberovoj, a čim se preselio u vodu, postao je oblikom nalik na krokodila. Ubrzo je stekao krila pa je tako postao i zračno čudovište, a kao da mu ni to nije bilo dosta, pa je mogao ubijati i vatrenim dahom. Tek je u kasnijem kršćanstvu dobio oblik sedmoglave nemani, a sedam je glava predstavljalo sedam smrtnih grijeha.

Marulić ne iscrpljuje dosta brojne biblijske navode o zmaju¹⁹ i zmajevima, a spominje ga nekoliko puta uz lava, odnosno sa zmijama. Prema navodu iz proroka Izaije, u *Evangelistaru* sasvim jasno je zmaj poistovjećen s đavlom: »zmaj ti je đavo ako se ne kloniš njegova otrovnog daha« (Ev. 294).

Od mitoloških životinja valja spomenuti sirenu: »Sirena ti je u raskošnim dvorima ako uživaš u ljubavnim pjesmama i zvuku kitare koji te potiče na tjelesnu razbludu. Kažu, naime, da su sirene nekoć na sicilskoj obali opčaravale junake koji su plovili onuda pa ih znale uspavati, a onda rastrgati. Te će lako uhvatiti onoga tko poput Odiseja ne začepi uši i ne prođe pored njih.« (Ev. 294) Marulić nije mogao odoljeti a da se i u *Evangelistaru* ne dohvati klasične mitologije. Nesretne grčke ljepopojke koje je milinom glasa natpjevao Orfej i koje su se zbog toga bacile u more, u raznim su europskim literaturama poprimile različita imena, a ponešto im se i narav znala promijeniti (v. Borges, nav. dj. 206-208).

*

¹⁸ Nav. pr. Claude K a p p l e r, *Monstres, demons et merveilles à la fin du Moyen Age*, Paris, Payot, 1980, str. 32.

¹⁹ O zmaju i zmiji u Bibliji, vid. *Biblijski leksikon*³ (*Kleines Stuttgarter Bibel-Lexikon*, prev. na hrvatski Marijan Grgić et al.), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988, str. 432. Usp. također Jorge Luis B o r g e s, *El libro de los seres imaginarios* (Buenos Aires: Editorial Kier, 1967). Engl. prijevod Norman Thomas di Giovanni, New York: E.P. Dutton and Co., 1969, str. 64-66, 82-84 te 238-340. Zanimljive će retke o zmaju čitatelj također naći i u navedenom djelu T. H. W h i t e a (bilj. 10), str. 165-167, a u knjizi E. and J. L e h n e r, *A Fantastic Bestiary* (str. 21-43) mogu se vidjeti najrazličitije ilustracije zmajeva.

Za razliku od Erigene, koji je smatrao da Biblija ima neizmjeran broj značenja, Dante je upozorio na četverostruko značenje Biblije: doslovno, alegorijsko, moralno i duhovno. Činilo mi se ovo potrebnim spomenuti kad je riječ o Marulićevu *Evangelistaru*, djelu u prvom redu poučno-moralne nakane, ali djelu živih, često veoma dosjetljivih, alegorijskih komentara biblijskih riječi. Bilo bi, dakle, pogrešno Marulićeve citate uzimati u doslovnu smislu: demon se često imenuje životinjskim imenima, alegorijski on postaje razumljiviji kad se odjene pojedinim životinjskim osobinama i navadama. Tu Marulić ima mnogo zajedničkog sa srednjovjekovnim bestijarijima, s njihovim živim »pritačima« i nerijetkim uočavanjem zgodnih usporedba između životinja i demona. Razlika je, međutim, kad se zađe u moralno značenje usporedbi. F. Carmody kaže: »Nema tu kod Đavla nikakve ideje osвете, istrjebljenja, apostolata. Sam Bog tu nije više onaj srditi Jahve Starog zavjeta, nego nevidljivi Otac, kojega na zemlji predstavlja njegov Sin.«²⁰

U Marulića je međutim demon veoma djelatan, u »punom apostolatu«. Čovjek je svakog trenutka izložen kušnjama, kao da mu je slobodna volja stalni i najteži teret, jer ga može odvući na stranu demona, znači u mrak, u propast.

Fiziolozi i bestijariji su trebali srednjovjekovnog čovjeka u prvom redu zabaviti, pokazati mu svijet čudesa i egzotike, pa i s obzirom na životinjski svijet, dok je Maruliću svrha svakom usporedbom opomenuti renesansnog čovjeka, koji se veoma lako prepuštao svakovrsnim demonskim kušnjama, »pijavičnim kćerima«, najrazličitijim raskošima, a da i ne govorimo o zabavama i zvucima sirenskih kitara. Fiziolozi i bestijariji ponajviše donose pozitivne osobine životinja i zvijeri i prisposobljuju ih Kristu ili starozavjetnim osobama.²¹ Kod Marulića ta pozitivna strana izostaje. On želi upozoriti na strahote demona i otud se njegova alegoričnost tek djelomice podudara s onom srednjovjekovnih bestijarija i fiziologa. Tu bi nam kao primjer mogle poslužiti »ptice nebeske« »jer sjeme riječi Božje, koje padne na tvrdo tlo i koje nije poorao nikakav plug grižnje savjesti odmah ugrabe i pozoblju«. (Ev. 294)

Prema Maruliću »Onaj se ipak tko griješi pretvara iz čovjeka u životinju«. (Ev. 298), što znači da se spušta iz racionalnog na niži stupanj, gdje svoju slobodnu volju okreće na zao izbor.

Kako su demonu dodijeljene mnoge životinjske osobine, za što je nalazio brojne potvrde u Bibliji, Marulić slijedi svoju logiku do kraja: kad nakon Sudnjega dana demon bude konačno strovaljen u pakao, to će se isto dogoditi i »strašnim zvijerima«: »I kod Ezekijela obećava Gospod da će učiniti da najgore zvijeri

²⁰ »Nulle idée de vengeance, d'extermination, d'apostolat, chez le Diable; Dieu meme n'est plus Iahvé de colère de l'Ancien Testament, mais le Père invisible représenté sur terr par son Fils.« (Carmody, nav. dj., str. 81)

²¹ To nikako ne znači da se i u fiziolozima i bestijarijima ne čine nepravde prema životinjama, pa i samim zvijerima. U razdiobi na dobroćudne i zloćudne životinje Ernest i Johanna Lehner kažu: »Gotovo sve životinje na zemlji, u moru i u zraku, koje su velike i groteskna izgleda, noćnog života ili neobična vladanja, ružna glasanja i neugodna mirisa, bile su smatrane zloćudnima, kao paklene životinje (...)« (»Nearly every animal on land, in the sea or in the air, of great size or grotesque form, of nocturnal or unusual behaviour, unpleasant sound or smell, has been maligned as a creature from hell«). E. and J. Lehner, *A Fantastic Bestiary*, str. 119.

nestanu sa zemlje, što se dijelom ispunilo kod prvog dolaska Kristova, a dijelom će se, vjerujemo, ispuniti kod drugoga kad sve te zvijeri budu odgurnute u ponor pakleni.« (Ev. 293) Sasvim je jasno da se ovdje radi o zvijerima koje se mogu potpuno poistovjetiti s demonima, jer je naglašeno: »sve te zvijeri«.

Izuzmemo li svinje (koje Marulić navodi prema Matejevu Evanđelju a koje su u Starom zavjetu bile među najomraženijim životinjama), zanimljivo je spominjanje jarca: »Đavao je za te jarac, ako ostariš u porocima, jer je starost bradata.« (Ev. 294) Inače to je sve o demonskim odnosima prema domaćim životinjama, što nas navodi na pomisao da u Marulićevu *Evangelistaru* valja razlikovati životinje od zvijeri.

*

Suvišno bi ovdje bilo pitanje pripada li Marulić s obzirom na *Evangelistar* i *Instituciju* srednjem vijeku, dok bi prema *Juditi* i *Davidijadi* bio tipičan renesansni pisac. Naime, iako se stav prema životinjama u renesansi znatno mijenja, kao da su sama čudovišta početkom 16. stoljeća svoje životinjske oblike, pa i svoje osobine, uglavnom već dogotovila. O tomu Michel Foucault kaže: »Po mnijenju srednjega vijeka, legije su životinja, kojima je Adam jednom zauvijek dao imena, simbolično odražavale ljudske vrijednosti. Ali na početku renesanse, odnosi su se sa životinjskim svijetom zaokrenuli; zvijer se oslobodila. Ona izmiče svijetu legende i ilustriranju morala, kako bi poprimila fantastično što joj i pripada. Začudjujućim zaokretom sada će životinja vrebati na čovjeka, dočepati ga se i objaviti ga njegovoj vlastitoj istini. Nemoguće životinje, koje su izišle iz imaginacije u ludilu, postale su tajna ljudske prirode i kad se na dan strašnog suda grješni čovjek pojavljuje u svojoj groznoj golotinji, uočavamo njegov monstruozi oblik životinje u deliriju (...)«²²

Srednji vijek je renesansi predao manje-više sve obrasce i zvijeri i čudovišta, i tu ni otkrića Novog svijeta nisu dodala ništa značajnije. Postojao je u renesansi ipak kvalitativan pomak: životinje, zvijeri, pa i sama čudovišta izgubili su na zabavnosti, ali su dobili na alegoričnosti, samim time što su upozorile na svoju sličnost s ljudima. A tu nije samo, i nije u prvom redu, riječ o tjelesnoj sličnosti!

Marulić koji je oplakivao smrt svojega psa Mora,²³ koji je u odnosu prema prirodi bio pod snažnim utjecajem sv. Franje Asiškoga, sigurno je volio životinje i mora se reći da je njegov *Evangelistar* u stanovitoj kontradikciji s nekim njegovim latinskim stihovima, posebno s epigramima. No ne pokazuju li nam baš česte kontradikcije u raznim, pa i najboljim djelima istog pisca one nemire, izazove pa i lomove iz kojih se rađaju umjetničke ideje, koje djela motiviraju i nadahnjuju, omogućujući im da govore i onima dalekim naraštajima koji dolaze, koji će znati čitati riječi i naslućivati ponešto i od onoga što je iza riječi?

²² M. F o u c a u l t, *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris, Editions Gallimard, 1972, str. 31.

²³ S najvećom vjernošću, Moro, na našu si pazio kuću,
Budnije nego što zmaj čuva Hesperida vrt.

M. M a r u l i ć, »Tužaljka protiv ubojice psa Mora«, *Glasgowski stihovi* (dvojezično na hrvatski preveo i priredio Darko Novaković), Zagreb: Matica hrvatska, 1999, str. 29.

BIBLIOGRAFIJA

(djela koja se ne spominju u samu tekstu)

Aristotel, *History of Animals* (Engl. pr. Richard Cressell), London: Bohn Library, 1862.

Charles Gould, *Mythical Monsters*, London: Allen, 1886.

Max Friedrich Mann, »Der Physiologus des Philipp von Thaün und seine Quellen«. *Anglia* VIII (1884), 420-468; IX (1886), 391-434 i 447-450.

Stojan Novaković, »Physiologus«, *Starine* XI (1879), 181-203.

Physiologus. Naturkunde in Frühchristlichen Deutung (Aus Griechischen übersetzt und herausgegeben von Ursula Treu), Hanau: Werner Dausien, 1981.

Physiologus. Translated from Latin by Michael J. Curley. Austin and London: University of Texas Press, 1979.

Vinko Grubišić

DEMONIC FEATURES OF ANIMALS IN MARULIĆ'S
EVANGELISTARIUM AND MEDIEVAL BESTIARIES

In *Evangelistarium*, one of Marko Marulić's most important works written in Latin, the Croatian humanist often speaks of demons, their genesis, their worldly might, their dwelling place, as well as their animosity toward God and men. It was printed fifteen times from 1516 to 1601 and translated in the sixteenth century in Flemish and Italian.

This paper focuses on the naming of demons and their identification with animals in the *Evangelistarium* and in medieval bestiaries. Bestiaries regularly point out both positive and negative features of beasts and animals because of their size, ugliness and grotesqueness. Marulić, however, insists only on beasts' similarities with the demons, for they continually extend their temptations towards mortals.

Marulić quotes Biblical texts in which demons are called — among other names — foxes, wolves, leeches, Bahomet (elephant, leviathan /whale/), lions, dragons and snakes.

Some animals in *Evangelistarium* have extensive descriptions in the bestiaries. In addition to the dragons and basilisks, the most interesting mythical animal is the siren. In his description of the siren, Marulić evokes ingenious ways by which Ulysses may avoid the enticing songs.

This paper also differentiates between Marulić's *Evangelistarium* and medieval bestiaries. Through his daring allegories and numerous examples, Marulić exposes the demonic dangers to which a vulnerable human being is steadily exposed. On the other hand, the bestiaries, along with their moral purpose, offer to readers a light entertaining text.